

OVERWINTERENDE GROTE GELE KWIKSTAARTEN IN UTRECHT-STAD EN OMGEVING; EEN EERSTE SCHATTING

Eckhart Heunks

Een bezoekje aan het hart van Utrecht-stad op een druilerige dag in januari. Een foeragerende grote gele kwikstaart langs de Oude Gracht, de onmiskenbare roep ergens bij het Centraal Station. Utrecht lijkt 's winters vol te zitten met dit prachtige vogeltje, maar om hoeveel vogels gaat het eigenlijk? Een vraag die vogelaars al decennia bezighoudt, terwijl tegelijkertijd eigenlijk nooit een serieuze poging is gedaan om deze te beantwoorden. Een probleem is het relatief onopvallende gedrag, naast de grote actieradius en het voornamelijk ontbreken van slaappleatsgegevens. De ontdekking van een grote slaappleats aan het Amsterdam-Rijnkanaal in 2000 bracht hier verandering in (zie eerder in deze *Kruisbek*).

Mogelijk waren in Utrecht meerdere van dergelijke slaappleats te traceren op grond waarvan een goede schatting kon worden verkregen van het aantal overwinterende grote gele kwikstaarten. Als logisch gevolg op de waarnemingenreeks aan het Amsterdam-Rijnkanaal is daarom in de winter van 2002/2003 een serieuze poging gedaan om een eerste indruk te krijgen van het aantal overwinterende grote gele kwikstaarten in Utrecht-stad. In dit artikel worden hiervan de resultaten gepresenteerd.

Methodiek

Het tellen van grote gele kwikstaarten overdag in stedelijk gebied is vrijwel onbegonnen werk. De vogels zitten veelal niet waarneembaar op platte daken en eenmaal in het vizier blijken ze tussen foerageermomenten grote afstanden af te leggen. Vaak is onduidelijk of je twee keer dezelfde vogel hebt gehoord/gezien dan wel twee individuen. Op een slaappleats echter is het aantal vogels ondubbelzinnig vast te stellen. Ervan uitgaande dat vogels zo dicht mogelijk bij hun voedselgebieden proberen te slapen, kan een verspreidingskaart met dagwaarnemingen indicatief zijn bij het opsporen van slaappleatsen. De gegevens zijn afkomstig uit de volgende bronnen:

- archief Vogelwacht Utrecht;
- via oproep Utrechts Vogelnet (UVN);
- eigen waarnemingen.

Gegevens archief Vogelwacht Utrecht

Dankzij gedegen invoerwerk van de Vogelwacht Utrecht kon gebruik worden gemaakt van een omvangrijke datareeks van grote gele kwikstaartwaarnemingen in de provincie Utrecht vanaf 1955. Hiervan zijn de waarnemingen van Utrecht-stad en nabije omgeving geselecteerd (3x3 vijf-kilometerblokken met nummers: 3137, 3138, 3147, 3148, 3157, 3158, 3231, 3241, 3251, zie fig. 1). In totaal zijn het 265 bruikbare waarnemingen, exclusief doortrekkende vogels. Hoewel het een bonte verzameling van waarnemingen betreft, geven de data behalve inzicht in langjarige trends, een beeld van de belangrijkste foerageergebieden. Slechts in een enkel geval lijkt sprake van een (mogelijke) slaappleats.

Gegevens verkregen via oproep Utrechts Vogelnet (UVN)

Eind oktober 2002 is, in verband met onderhavig onderzoek, op het Utrechts Vogelnet (UVN) een oproep gedaan om oude en actuele waarnemingen van grote gele kwikstaarten in en rond de stad Utrecht door te geven. Specifiek is gevraagd naar datum, tijdstip, lokatie, aantal en gedrag. Tevens is in deze oproep gevraagd gericht te zoeken naar mogelijke slaappleaatsen. Bij het UVN zijn circa 300 vogelaars aangesloten, waardoor een groot aantal potentiële dataleveranciers werd bereikt. De negen geselecteerde vijf-kilometerblokken leverden 144 bruikbare waarnemingen op, waarvan 37 gedateerde waarnemingen (periode 1976-2002) en 107 waarnemingen uit de winter van 2002/2003. De waarnemingen werden aangeleverd door 39 verschillende personen. Het betrof in vrijwel alle gevallen waarnemingen van foeragerende of overvliegende vogels; slaappleaatswaarnemingen beperkten zich tot één bekende lokatie.

Grote gele kwikstaart - Henk Tromp

Eigen waarnemingen

Door een aantal mensen is in de winter van 2002/2003 gericht gezocht naar grote gele kwikstaarten en specifiek naar slaappleaatsen. Op grond van gegevens van de Vogelwacht Utrecht, het UVN en eigen waarnemingen is een lijst van meest potentiële lokaties opgesteld met een verhoogde kans op het aantreffen van slaappleaatsen. Deze lokaties zijn gedurende de winter één of meerdere malen gecontroleerd op aanwezigheid van mogelijke slaappleaatsen (waarnemers: Frank Engelen, André de Hamer, Eckhart Heunks, Camiel Heunks, Martin Poot en Erik van de

Velde). De potentiële lokaties zijn behalve op grond van verdachte vogelwaarnemingen, tevens geselecteerd op grond van veronderstelde gunstige omstandigheden voor mogelijke slaappleaatsen. Hierbij zijn de "landschappelijke" kenmerken van bekende slaappleaatsen sturend geweest (overhangende struikjes boven rustig water en nabijheid van gunstige foerageergebieden).

De lokaties zijn gemiddeld vanaf een uur voor zonsondergang tot een half uur na zonsondergang gecontroleerd. Gezien de vastgestelde late aankomst van vogels op de slaappleaatsen en het soms stille gedrag bij de bekende slaappleaats aan het Amsterdam-Rijnkanaal, kon per telling slechts een klein gebied worden gecontroleerd. In totaal zijn circa 80 manuren besteed, waarbij circa 10 kilometer oeverlijn met potentiële slaappleaatslokaties één of meerdere malen is gecontroleerd. De intensiteit van de waarnemingen is opgevoerd in de periode februari-half maart, in verband met de verwachte toename van het aantal vogels op een slaappleaats gedurende de winter en de hiermee samenhangende betere vindkans (zie voorgaand artikel over slaappleaats Amsterdam-Rijnkanaal).

Foeragerende vogels

Het merendeel van de verzamelde waarnemingen heeft betrekking op dagwaarnemingen van individueel foeragerende of overvliegende vogels. Er kan onderscheid worden gemaakt in waarnemingen in het "landelijk gebied" en waarnemingen in de stad.

"Landelijk gebied"

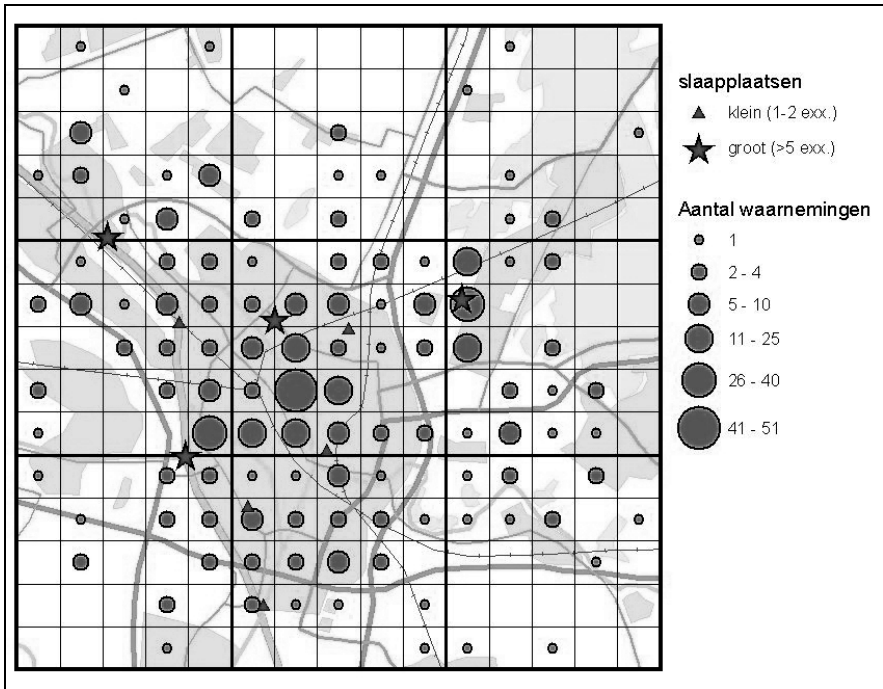
Voorafgaande aan het onderzoek werd verondersteld dat de grote gele kwikstaart specifiek in stedelijk gebied overwintert. Een analyse van de waarnemingen uit het archief van de Vogelwacht laat echter zien dat ook het landelijk gebied goed is vertegenwoordigd (figuur 1). Dit beeld werd bevestigd door de verzamelde waarnemingen van de winter 2002/2003. Behalve in de stad werden relatief veel grote gele kwikstaarten gemeld uit de omliggende "landelijke gebieden".

Daar waar vogelaars wonen of actief zijn duiken al snel grote gele kwikstaartwaarnemingen op. Het kan daarbij gaan om nieuwbouwlokaties, waterrijke gebieden en boerenland, maar ook in dorpen en andere bebouwde oppervlakken worden de vogels gezien. Het kaartbeeld (figuur 1) lijkt dus sterk te worden beïnvloed door de intensiteit van de waarnemingen. Opmerkelijk in dit verband is bijvoorbeeld de hoge dichtheid aan waarnemingen nabij Bilthoven (Laantje Weltevreden/waterzuivering Bilthoven). Het betreft een onder vogelaars al decennia traditionele lokatie om gemakkelijk grote gele kwikstaarten te zien.

Foeragerende vogels houden zich doorgaans op langs slootkanten, regenplassen, waterwerken (specifiek waterzuiveringen), enzovoort. Relatief veel waarnemingen komen uit de dichtbebouwde gebieden in de zone Utrecht-Vleuten (met nieuwbouwlokatie Leidse Rijn), omgeving Maarssen, omgeving De Bilt, en de zone ten zuiden van de stad (Nieuwegein-Houten). Weinig waarnemingen komen uit de zeer landelijke en open gebieden van het Kromme-Rijngebied en het Noorderpark en uit de bossen van de Heuvelrug. De meeste waarnemingen betreffen overvliegende vogels.

Stad Utrecht

Ook hier is sprake van een sterk waarnemingseffect. Waar veel vogelaars komen, worden veel waarnemingen gedaan en waar vogelaars wonen, duikt altijd wel een keer een grote gele kwikstaart op. Hoog scoren dan ook de diverse bus- en treinstations, het hartje van de stad en de wijk Lombok (figuur 1, dataset L. de Bruijn hierin niet meegenomen). Hiermee rekening houdend blijft de indruk bestaan dat een aantal gebieden in de stad wel degelijk aantrekkelijk is voor foeragerende grote gele kwikstaarten. Het betreft gebieden met veel platte daken en/of oeverzones (bijvoorbeeld omgeving Jaarbeurs, Oude Gracht/Vecht). De verzamelde dataset toont tegelijkertijd aan dat buiten enkele toplocaties de vogel in de winter vrijwel over de hele stad present is in vergelijkbare dichtheden. Afwijkend laag scoren alleen de meest oostelijke wijken en delen van de zuidelijke wijken.

Figuur 1 Waarnemingen van grote gele kwikstaarten over de stad Utrecht en nabije omgeving (n=506) met ligging van de vastgestelde slaapplaatsen (meeste waarnemingen in de periode 1980-2003). Waarnemingen van doortrekkende vogels zijn niet opgenomen.

Foeragerende vogels worden veelal waargenomen langs de verschillende grachten, singels, vijvers, watergangen en regenplassen. De meeste stadswaarnemingen hebben betrekking op overvliegende vogels. Bij verschillende waarnemers bestond de indruk dat de grote gele kwikstaarten er in de stad gedurende de winter relatief kleine voedselterritoria op na houden, omdat vermoedelijk dezelfde vogel(s)

steeds weer op een specifieke plaats werd(en) aangetroffen. Opvallend was bijvoorbeeld dat bij de sluizen van de Bemuurde Weerd en omgeving gedurende de winter geregeld een adult mannetje werd gezien (5 waarnemingen) en bij een stuk Singel aan het Smakkelaarsveld een individu in vrouwtjeskleed werd waargenomen (4 waarnemingen). In de meeste gevallen werden grote gele kwikstaarten solitair foeragerend waargenomen, een enkele maal werden twee vogels tezamen waargenomen (o.a. omgeving De Munt, Amsterdam-Rijnkanaal).

Slaapplaatsen in en nabij Utrecht-stad

Er kan onderscheid worden gemaakt in slaapplaatsen in Utrecht-stad en slaapplaatsen in het omliggende landelijke gebied (figuur 1).

“Landelijk gebied”

Op een aantal plaatsen in de nabije omgeving van Utrecht zijn in het verleden en/of afgelopen winter (mogelijke) slaapplaatsen vastgesteld (figuur 1). De slaapplaats langs de Vecht is eerder beschreven (Poot et al 1986). Het vermoeden bestaat dat deze lokatie nog jaarlijks benut wordt door grote gele kwikstaarten (schemerwaarnemingen van roepende/vliegende vogels januari 2002). De grote gele kwikstaart bij de waterzuivering van de Houtense brug deelde zijn slaapplaats met 39 witte kwikstaarten. De slaapplaats bij de waterzuivering van Bilthoven/Laantje Weltevreden is hypothetisch en berust alleen op de vele waarnemingen van grote gele kwikstaarten daar in het verleden en in de winter van 2002/2003. Een feitelijke slaapplaats ontbreekt (vooralnog niet naar gezocht). De lokatie IJsselstein ligt op grotere afstand van de stad Utrecht, maar is met het grote aantal waargenomen vogels en de landelijke ligging wel vermeldenswaard. Het betreft een waarneming van “slaaptrek”, een slaapplaats is voor zover bekend niet vastgesteld.

Stedelijk gebied

Met uitzondering van de slaapplaats aan het Amsterdam-Rijnkanaal (de Meernbrug), zijn vrijwel alle in tabel 1 gepresenteerde stad-slaapplaatsen voor het eerst vastgesteld bij gerichte zoekacties in de winter van 2002/2003. De slaapplaats aan de Brailledreef is ontdekt op basis van diverse verdachte waarnemingen in de jaren tachtig en negentig (med. L. de Bruijn & M. Poot). De ligging van de slaapplaatsen is weergegeven in figuur 1.

Op basis van de slaapplaatswaarnemingen in de stad Utrecht kan het volgende worden geconcludeerd:

- De grote gele kwikstaart blijkt in stedelijk gebied te overnachten en prefereert daarbij steevast overhangende takken boven water met een vrije aanvliegroute. De breedte van het water lijkt van weinig belang, evenmin als een rustige omgeving (meerdere slaapplaatsen hadden een onrustige omgeving).
- Een grote gele kwikstaartslaapplaats blijkt met dit onderzoek een zeer rekbaar begrip geworden. Vogels overnachten gedurende de winter zowel individueel als in kleine en grote groepen. De indruk bestaat dat de kleine slaapplaatsen slechts incidenteel (bij toeval) bezocht worden (Park Transwijk, Tolsteegsingel,

Demkabrug en Jutphasebrug leverden behalve één positieve waarneming vooral ook negatieve waarnemingen op). Ook de grote slaappleats bij de Meernbrug kent tot in februari een grote fluctuatie in aantal overnachtende vogels (zie voorgaand artikel over slaappleats Amsterdam-Rijnkanaal); van de Brailledreef lijkt het aantal zeer constant (echter waarnemingen pas vanaf eind januari 2003). De waarnemingen geven de indruk van een nogal zwervend bestaan van individuele vogels.

- Lokaties waar overdag relatief veel grote gele kwikstaarten worden waargenomen, blijken niet per definitie kansrijke lokaties voor de aanwezigheid van een grotere slaappleats. Ondanks intensief zoeken leverden bijvoorbeeld De Munt en omgeving, de Oude Gracht en de Singel geen noemenswaardige slaappleats op. Eén enkele overnachtende vogel zou hier natuurlijk wel over het hoofd kunnen zijn gezien.
- Terwijl van de slaappleats aan de Brailledreef duidelijk is dat de overnachtende vogels overdag op de aangrenzende waterzuivering foerageren, lijken de vogels van de slaappleats bij de Meernbrug er een sterk wisselende actieradius op na te houden. Wel is het waarschijnlijk dat hier geen vogels uit het centrum van de stad overnachten (geen waarnemingen van vogels uit het centrum richting slaappleats overvliegend bij De Munt).

Lokatie	Winter	max. aantal
Amsterdam-Rijnkanaal (De Meernbrug)	1999/2000-2002/03	15
Amsterdam-Rijnkanaal (Demkabrug)	2002/2003	2
Amsterdam-Rijnkanaal (Jutphasebrug)	2002/2003	1
Park Transwijk	2002/2003	1
Tolsteegsingel	2002/2003	1
Waterzuivering Brailledreef	2002/2003	8
Prof. Jordanaan/College Blauwkapel	2002/2003	1

Tabel 1 Vastgestelde slaappleatsen in het stedelijk gebied van Utrecht-stad en het maximum aantal grote gele kwikstaarten.

Conclusie

De inventarisatie van grote gele kwikstaartwaarnemingen heeft een aantal interessante nieuwe inzichten opgeleverd over het voorkomen van deze vogel in de stad Utrecht en nabije omgeving. Vooral werd duidelijk dat een zo nauwkeurig mogelijke aantalschatting om verschillende redenen moeilijk te realiseren is:

- Behalve in grotere groepen blijken grote gele kwikstaarten ook individueel te overnachten.
- Grote en kleine slaappleatsen worden onregelmatig gebruikt; tenminste een deel van de populatie lijkt er gedurende de winter een behoorlijk zwervend bestaan op na te houden.
- Rekening houdend met waarnemingseffecten bestaat de indruk dat binnen de

stad de vogels weliswaar een voorkeur hebben voor gebieden met veel platte daken en/of oeverzones, maar dat in het algemeen over vrijwel de hele stad verspreid grote gele kwikstaarten in vergelijkbare dichtheden voorkomen. Tevens lijkt de soort mogelijk in vergelijkbare dichtheden in het omliggende landelijke gebied voor te komen. Het foerageerhabitat blijkt dus zeer divers.

- Naast honkvaste vogels lijkt de dagelijkse actieradius van individuele vogels ook sterk te kunnen wisselen; er is geen eenduidige relatie te vinden tussen de lokatie van dagwaarnemingen en de ligging van slaappleaatsen.
- De lokatiekeuze van een slaappleaats blijkt betrekkelijk willekeurig. De enige wetmatigheid is dat deze in vrijwel alle gevallen gekenmerkt wordt door takken/struikjes boven water (tal van plaatsen in Utrecht-stad voldoen hieraan).
- Hoewel het aantal grote slaappleaatsen (>5 exx.) in de stad beperkt lijkt te zijn, kunnen één of meerdere slaappleaatsen tot op heden onopgemerkt zijn gebleven. Tekenend is het betrekkelijke toeval waarmee de tot dusverre bekende slaappleaatsen zijn vastgesteld. Met een aantal extra grote slaappleaatsen kan het totaal aantal vogels dramatisch toenemen.

Om tot een aantalschatting te komen is in de eerste plaats uitgegaan van het maximum aantal vogels op de verschillende slaappleaatsen in de winter van 2002-2003. Dit zijn 22 vogels, waarvan echter een deel weer als dubbeltelling kan worden opgevat (rekening houdend met het veronderstelde zwerfend bestaan van veel individuele vogels). Daarnaast kunnen verspreid over de stad circa 10 gebieden worden onderscheiden waar in de winter van 2002/2003 regelmatig één of meerdere vogels zijn waargenomen zonder nabijgelegen slaappleaats (o.a. Lunetten, Binnenstad, Utrecht-Oost, De Uithof en Tuindorp). Hoewel deze vogels in theorie gebruik kunnen hebben gemaakt van de bekende slaappleaatsen, uitgaande van een gemiddelde actieradius van één kilometer (hypothetisch), is het veel waarschijnlijker dat deze vogels een niet bekende (tijdelijke) slaappleaats hebben. Uitgegaan wordt van 10 tot 20 vogels waarvan de slaappleaats niet is vastgesteld. Als deze vogels worden toegevoegd aan het maximum op de bekende slaappleaatsen in de winter van 2002/2003, komt het aantal op circa 40 vogels. Dit is een maximumschatting. Rekening houdend met mogelijke dubbeltellingen als gevolg van een grotere actieradius dan verwacht, zou kunnen worden uitgegaan van tenminste een aantal van 30 vogels. Dit komt overeen met een dichtheid van circa 1 vogel per vierkante kilometer stedelijk gebied. Aan de andere kant is het ook niet ondenkbeeldig dat er toch vogels zijn gemist die er juist een beperkte actieradius op nahouden. Het aantal van 30 tot 40 grote gele kwikstaarten als schatting voor Utrecht-stad in het midden van de winter lijkt hiermee gerechtvaardigd.

In grote delen van het omliggende "landelijke gebied" kan worden uitgegaan van een vergelijkbare dichtheid aan overwinterende grote gele kwikstaarten (circa 1/km). Het betreft de zones met een afwisseling van bebouwde oppervlakken en boerenland, waarbij de aanwezigheid van water cruciaal is in welke vorm dan ook.